

Türkiye'ye Yönelik Uluslararası Turizm Talebinin Belirleyenleri: Panel Veri Yaklaşımı

The Determinants of International Tourism Demand For Turkey: A Panel Data Approach

Prof. Dr. A. Ayşen Kaya - Berna Canlı

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebinin belirleyicilerini araştırmaktır. Bu nedenle 1990-2010 ve 1990-2008 dönemleri için seçilmiş 24 OECD ülkesinden Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebi, panel veri yöntemi kullanılarak tahmin edilmiştir. Seçilen her OECD ülkesinden Türkiye'ye gelen turist sayısı bağımlı değişken, gelir düzeyi ve göreceli fiyat düzeyi açıklayıcı değişkenler olarak alınmıştır. Ayrıca Türk turizmine rakip olarak seçilen Yunanistan, İspanya ve Portekiz'in ikame etkisini ölçmek için bu ülkelerin fiyat değişkenleri modele dahil edilmiştir. Aynı zamanda Marmara Depremi'nin etkisini ölçmek için 1999 yılı kukla değişkeni kullanılmıştır. Elde edilen bulgular, OECD ülkelerinden Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebini belirlemede gelirin önemli bir değişken olduğunu göstermiştir. OECD ülkelerinin gelir düzeyinin artması Türkiye'ye yönelik turizm talebini artırmaktadır. Göreceli fiyat düzeyi değişkeninin katsayısı beklenilenin aksine negatif çıkmıştır. Portekiz'in ikame etkisinin yüksek ve pozitif, Yunanistan'ın ikame etkisinin negatif olduğu gözlenirken İspanya için ise elde edilen bulgular anlamlı bulunmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Turizm Talebi, OECD Ülkeleri, Panel Veri Yöntemi

Abstract

The purpose of this study is to investigate the determinants of the international tourism demand to Turkey. For this purpose, the tourism demand from selected 24 OECD countries to Turkey is estimated by using panel data approach for the period of 1990-2010 and 1990-2008. The tourist arrival from each selected OECD co-

untry is used for dependent variable, and income level and relative price level are used for the explanatory variables in order to explain the tourism demand. Moreover, the price variables of Greece, Spain and Portugal are added to measure the substitution effect. At the same time, dummy variable is used to investigate the effect of the Marmara earthquake for 1999. The empirical results show that income variable is a significant variable explaining international tourism demand to Turkey from OECD countries. Also, as the level of income increases, tourism demand increases. Relative price variable is negative even though it is expected positive. The substitution effect of Portugal is positive and high while the substitution effect of Greece is negative. At the same time the substitution effect of Spain is statistically insignificant.

Keywords: International Tourism Demand, OECD Countries, Panel Data Approach

Giriş

Turizm talebi seyahat etme isteğinde olan ve bu isteği karşılamak için yeterli gelire sahip olan insan sayısı olarak tanımlanabilir. Ekonomideki diğer mal ve hizmetlere yönelik talebe göre bazı farklılıklar ve değişik özellikler gösterir. Turizm talebini etkileyen faktörler üç grupta toplanabilir. Birincisi, turistik mal ve hizmet fiyatları, kişilerin harcanabilir geliri, uzaklık, arz kapasitesi, teknoloji gibi faktörleri içine alan ekonomik faktörlerdir. İkincisi, eğitim düzeyi, kentleşme oranı, boş zaman, meslek, hareket olanakları gibi faktörleri içinde barındıran toplumsal faktörler ve üçün-

cüsü bunların dışında kalan zevk ve alışkanlıklar, reklam ve tanıtım, sağlık, terör gibi diğer faktörlerdir (İçöz, 2005:117-152; Lim, 1997: 842-845; Kozak vd., 2001: 66-75).

Turistik mal ve hizmetlerin turizm alanı dışında başka alanlarda çok sayıda ikamesinin olması, onların yerini kolaylıkla lüks nitelikteki mal ve hizmetlerin almasına sebep olur. Bu nedenle turizm talebi çok esneklerdir. Aynı zamanda turistik tüketime konu olan mal ve hizmetler arasında aşırı bir rekabet vardır (Olalı ve Timur, 1998: 196). Ayrıca bir ülkeye yönelik uluslararası turizm hareketleri, ülkenin dış ticareti için son derece önemli olan döviz girdisini sağlayarak ülkenin döviz rezervini arttırmaktadır (İçöz, 2005, 235).

1980'li yıllarda ortaya çıkan küreselleşme ekonomik sınırların ortadan kalkmasına, dünya ticaretinin hızla artmasına, ekonomik refahın büyük oranda yükselmesine neden olmuştur. Bu durum turizmde büyük bir talebin doğmasına uluslararası turizm harcamalarının büyük boyutlara ulaşmasını sağlamıştır. Aynı zamanda bilgi, iletişim ve ulaştırma teknolojisinde beklentilerin ötesindeki hızlı gelişme, ekonomik ve siyasal nedenlerle genişlemiş olan turizm talebine rekabet ortamı yaratarak, farklı gelir gruplarındaki tüketiciler için turizm talebini etkin hale getirmiştir (DPT, 2006 3-4).

Küresel turizm hareketlerine bakıldığında 2005 yılında uluslararası turizm talebi 808 milyon kişi iken turizm hareketlerine katılım her geçen yıl hızla artarak 2010 yılında 940 milyon kişiye yükselmiştir. 2020 yılında ise küresel turizm talebinin 1,5 milyar kişiye ulaşacağı tahmin edilmektedir. Küresel turizm talebinde en büyük pay %22 ile ABD başı çekmekte onu İspanya ve Fransa izlemektedir. Küresel turizm sektörünün 2010 yılı için, dünya istihdamına (doğrudan veya dolaylı) katkısının % 6-7 civarında olduğu ve dünyadaki tüm ekonomik faaliyetlere katkısının ise % 5 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca dünya mal ve hizmet ihracatının %6'sını ve ticari hizmet ihracatının %30'unu oluşturmaktadır (UNWTO, 2010:1; UNWTO, 2011: 2).

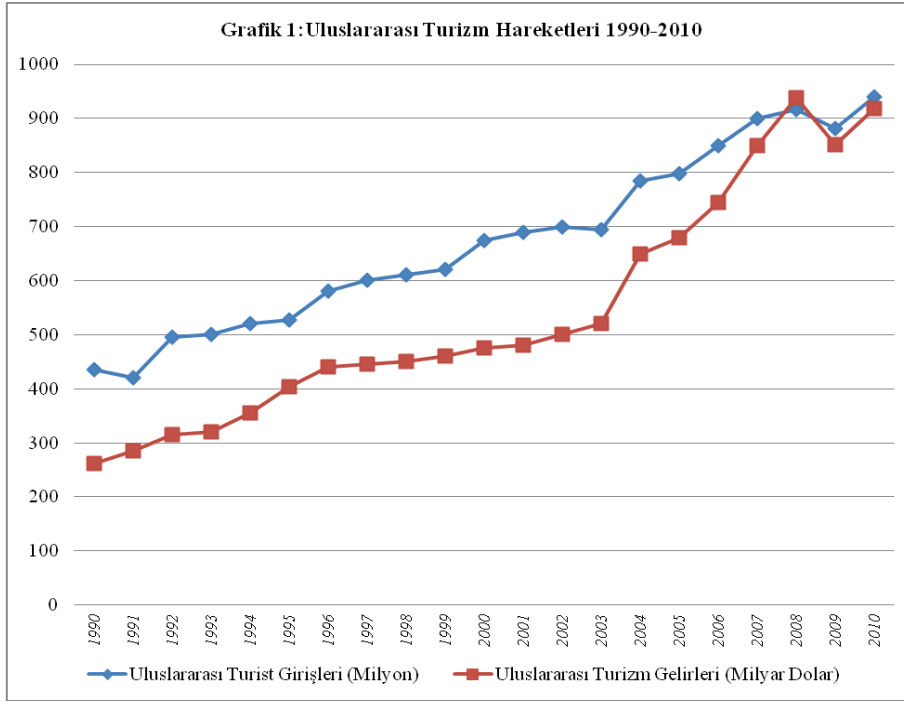
Dünyadaki gelişmelere paralel olarak Türk turizm sektörünün de ekonomik kalkınmanın arkasındaki en önemli itici güçlerden biri olduğu söylenebilir.

Sektör 2009 yılında 95.3 milyar TL ekonomik faaliyette bulunarak GSYİH'nın % 10.2'sini oluşturmuştur. Bununla birlikte yaklaşık 1,7 milyon kişiye istihdam yaratarak toplam istihdamın (seyahat sektörü dahil olmak üzere) % 7,2'sini sağladığı görülmektedir (Türkiye Turizm Sektörü Raporu, 2010: 3).

Kısaca belirtmek gerekirse turizm gelirleri ülkemiz ve diğer ülke ekonomileri için önemli bir kaynaktır. Bu geliri yaratan da turizm talebidir. Ülkeler, turizm talebini yükseltmek için son yıllarda büyük bir rekabetin içine girmişlerdir. Türkiye'de bir turizm ülkesi olarak bu rekabetin içinde yer almaktadır. Bu nedenle Türkiye'de turizm talebi ve bu talebin belirleyenleri önemli bir araştırma konusudur. Bu çalışma buradan hareketle, seçilmiş 24 OECD ülkesinden Türkiye'ye yönelik olan uluslararası turizm talebinin belirleyenlerini 1990-2010 dönemi ve dünyada yaşanan küresel kriz nedeniyle son iki yıl dışlanarak alınan 1990-2008 dönemi olmak üzere iki dönem için analiz edilmiştir. Giriş bölümünden sonra ikinci bölümde, uluslararası turizm hareketleri ve Türkiye'de turizm sektörünün gelişimi ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, konu ile ilgili literatür incelemesi yapılmıştır. Dördüncü bölümde, kullanılan veriler ve yöntem açıklanmıştır. Beşinci bölümde ise ekonometrik analiz sonucunda elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

Uluslararası Turizm Hareketleri ve Türkiye

1990-2010 yılları arasındaki uluslararası turizm hareketleri Grafik 1' de gösterilmektedir. 1990 yılında Dünyada uluslararası turist girişleri 435 milyon kişi ve uluslararası turizm geliri de 262 milyar dolar gerçekleşmiştir. 2008 yılında ise Dünyada uluslararası turist girişleri 917 milyon kişiye ve uluslararası turizm geliri de 939 milyar dolara yükselmiştir. Dünyada 1990 yılından 2008 yılına kadar her iki değerde sürekli artış gözlenirken 2009 yılında yaşanan küresel kriz nedeniyle Dünyada uluslararası turist sayısı 882 milyon kişiye ve uluslararası turizm geliri 851 milyar dolara düşmüştür. Fakat 2010 yılında dünya turizminden beklenin üzerinde iyileşme gerçekleşmiş ve uluslararası turist girişleri bir önceki yıla göre % 6.6 artış göstererek 940 milyon kişiye ve uluslararası turizm geliri de %4.7 artış ile 919 milyar dolara yükselmiştir (UNWTO, 2011:4).

Kaynak: UNWTO Tourism Highlights, 2011 (www.unwto.org; Erişim: 08.11.2011).

Yukarıda sözü edilen 2010 yılında 940 milyona ulaşan uluslararası turist sayısının dünyadaki dağılımı şu şekilde gerçekleşmiştir. En fazla turist akışı 496.1 milyon kişi ile Avrupa ülkelerine doğru olmuş ve bundan en yüksek payı 178 milyon kişi ile Orta Avrupa ülkeleri elde etmiştir (UNWTO, 2011:10). Avrupa'yı 197.4 milyon kişi ile Asya ve Pasifik ülkeleri ve 154.4 milyon kişi ile Amerika takip etmiştir. En çok turist çeken ilk on ülke sıralamasında 76.8 milyon kişi ile Fransa başta gelmekte, onu 59.7 milyon kişi ile Amerika, 55.7 kişi ile Çin, 52.7 ile İspanya ve 43.6 milyon kişi ile İtalya ve 28,1 kişi ile İngiltere takip etmektedir. Türkiye ise 27 milyon kişi ile İngiltere'den sonra yedinci sırada yer almaktadır. Daha sonra sırayı 26.9 milyon kişi ile Almanya, 24.6 kişi ile Malezya ve 22.4 kişi ile de Meksika izlemektedir. (UNWTO, 2011:6). Dünyadaki son on yıllık gelişmeyi görebilmek için 2000 yılında dünyadaki ilk on ülke sıralamasına baktığımızda ilk beş sıralamada 2010 yılına göre çok fazla değişme görülmemiştir. İlk beş ülke sırasıyla Fransa (75.6 milyon kişi), İspanya (47.9 milyon kişi), ABD (50.9 milyon kişi), İtalya (41.2 milyon kişi) ve Çin (31.2 milyon kişi) dir. Daha sonraki beş ülke ise Rusya (21.2 milyon kişi), Meksika (20.6 milyon kişi), İn-

giltere (25.2 milyon kişi), Kanada (19.7 milyon kişi) ve Avusturya (18.0 milyon kişi) dır (UNWTO, 2002). Türkiye'nin 2000 yılında en fazla turist çeken ilk on ülke içinde yer almadığı görülmüştür.

2010 yılında uluslararası turizm hareketliliğinden elde edilen toplam gelir 919 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. En yüksek gelir elde eden ilk on ülke sıralamasında 103.5 milyar dolar ile A.B.D., başta gelmekte, onu sırasıyla 52.5 milyar dolar ile İspanya, 46.3 milyar dolar ile Fransa, 39.7 milyar dolar ile Çin ve 45.8 milyar dolar ile İtalya takip etmiştir. Türkiye elde ettiği 20.8 milyar dolar gelir ile Avustralya (30.1 milyar dolar) ve Hong Kong'dan (23.0 milyar dolar) sonra onuncu sırada yer almaktadır (UNWTO, 2011:6).

Kısaca Türkiye'nin son on yılda dünya turizmi içindeki gelişimine baktığımızda 2000 yılında gelen turist sayısı bakımından 20. sırada bulunurken, 2010 yılında 7. sraya yükselmiştir. 2000 yılında turizm gelirleri açısından ise 14. sırada iken 2010 yılında 10. sırada yer alarak önemli bir performans göstermiştir (www.kultur.gov.tr).

Seyahat ve Turizm Rekabet Raporuna (2011) göre dünya seyahat ve turizm rekabet endeksi sıralamasında İsviçre ilk sırayı alırken bu ülkeyi Almanya, Fransa, Avusturya ve İsveç takip etmektedir. Türkiye ise 133 ülke arasında 50. sırada bulunmaktadır. Avrupa ülkeleri için hazırlanan rekabet endeksi sıralamasında ise Türkiye 42 ülke arasında 29. sıradadır. Raporun düzenleyici alt endeksinde ise, İspanya, Portekiz ve Yunanistan sırasıyla 22., 19. ve 34. sırada yer alırken, Türkiye 66. sıradadır. Tüm alt indeksler itibarıyla Türkiye'nin durumu incelendiğinde Türkiye'nin kültürel mirasları dolayısıyla turizmde önemli bir yere sahip olduğunu ancak altyapı, güvenlik ve hijyen problemleri nedeniyle endekste orta sıralarda yer aldığı belirtilmektedir. Ayrıca raporda, Türkiye'nin kültürel ve doğal alanlar, sergiler ve gösteriler ile uluslararası fuarlar aracılığıyla kültürel miraslarını geliştirmeye yönelik pek çok düzenlemede bulunduğu ancak hala güvenlik, sağlık, hijyen, ulaşım ve çevresel sürdürülebilirlik ile ilgili problemlerinin devam ettiği ifade edilmektedir (WEF, 2011).

Buraya kadar küresel turizmin gelişimi ve Türkiye'nin bu ülkeler içindeki yeri çeşitli göstergeler yardımıyla belirlenmeye çalışılmıştır. Şimdi Türkiye'deki turizm hareketliliğinin yıllar itibarıyla gelişimi incelenecektir.

1980-2010 yıllarını kapsayan dönemde Türkiye'ye gelen toplam yabancı turist sayısı ve yabancı turizm gelirlerine ilişkin veriler Tablo 1'de gösterilmiştir. Tabloya göre 1980 yılından günümüze hem ülkeye gelen yabancı turist sayısında hem de yabancı turizm gelirlerinde önemli bir artış yaşanmıştır. Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısı 1980 yılında 1.288 bin kişi iken 1990 yılında yaklaşık beş kat artarak 5.389 kişiye ulaşmıştır. 1980 yılında 326.654 bin dolar olan yabancı turizm gelirleri 1990 yılında yaklaşık on kat artarak 3.225 milyon dolara yükselmiştir. Bu dönemde dış ticaretin serbestleştirilmesi, döviz piyasasında ve sermaye girişlerinde serbestleşmeyle başlayan hareketler sonucu turizmde önemli bir gelişme yakalandığı söylenebilir. Ancak 1999 yılında yaşanan Marmara Depremi nedeniyle o yıl hem ülkeye gelen yabancı turist sayısında hem de yabancı turizm gelirlerinde önemli bir düşüş gözlenmiştir. 2001 yılında gelen yabancı turist sayısı 10.412 bin iken 2010 yılında 28.511 bin kişiye ulaşmıştır. 2001 yılında 7.386 milyon dolar olan turizm gelirleri 2010 yılında 15.577 milyon dolara yükselmiştir. Son 10 yıllık süreç içinde turizm sektöründe gözlenen bir diğer eğilim de kişi başına ortalama harcamaların azalması olmuştur. 2001-2010 döneminde yabancı turistten elde ettiği geliri 7-8 milyar dolardan 15-16 milyar dolara yükselten Türkiye, kişi başı gelirlerde ise 732 dolardan 546 dolara kadar bir düşüş yaşamıştır.

Tablo 1. Türkiye'ye Gelen Yabancı Turist Sayısı ve Yabancı Turizm Gelirleri (1980-2010)

Yıllar	Gelen Yabancı Turist (1000 kişi)	Turizm Geliri (1000\$)	Ortalama Harcama (\$) Kişibaşı
1980	1 288	326 654	253
1985	2 614	1 482 000	567
1990	5 389	3 225 000	621
1995	7 726	4 957 000	684
1996	8 614	5 962 100	748
1997	9 689	8 088 549	880
1998	9 752	7 808 940	879
1999	7 464	5 203 000	736
2000	10 412	7 636 000	732
2001	11 277	7 386 246	655
2002	12 922	9 009 677	697
2003	13 702	9 676 623	706
2004	17 203	12 124 059	705
2005	20 523	13 929 300	679
2006	19 276	12 556 829	651
2007	23 018	13 989 952	608
2008	26 432	16 801 618	636
2009	27 348	15 853 074	580
2010	28 511	15 577 357	546

Kaynak: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (www.kultur.gov.tr; 03.10.2011)

2009 - 2010 yılları arasında Türkiye'ye en fazla turist gönderen ülkeler Tablo 2' den izlenebilir. Birleşik Devletler Topluluğu (BDT), Almanya ve İngiltere Türkiye'ye turist gönderen ülkeler arasında başta gelmektedir. Bu üç ülke vatandaşları Türkiye'ye gelen yabancı turistlerin yaklaşık % 36'sını oluşturmaktadır. Sonra sırasıyla; İran, Bulgaristan, Hollanda, Fransa,

İtalya ve Yunanistan'ın Türkiye'ye en fazla turist gönderen ülkeler olduğu görülmektedir. 2009-2010 yılları arasındaki değişim oranına baktığımızda Türkiye'ye gelen turist sayısında en fazla artış gösteren ilk üç ülke ise sırasıyla; İran (% 36.30), B.D.T (% 10.86) ve İngiltere (% 10.17) dir.

Tablo 2. Türkiye'ye En Fazla Turist Gönderen Ülkeler

Ülkeler	Gelen Turist Sayısı (bin kişi)		Değişim Oranı (%)
	2010	2009	2010/2009
B.D.T	6.075.5	5.480.0	10.86
Almanya	4.385.3	4.488.4	-2.29
İngiltere	2.673.6	2.426.7	10.17
İran	1.885.1	1.383.3	36.30
Bulgaristan	1.434.0	1.406.6	1.94
Hollanda	1.073.10	1.127.2	-4.79
Fransa	928.4	932.8	-0.57
İtalya	671.1	634.9	5.70
Yunanistan	670.3	616.5	8.72

Kaynak: TURSAB (www.tursab.org.tr; 03.10.2011)

Türk turizmi son 40 yılda önemli yapısal gelişme ve değişimler göstermiştir. Türk turizm sektörü 1970-1982 yılları arasında devlet desteği ile yönlendirilen bir sektör iken 1982 yılından itibaren "özel önem taşıyan sektör" olarak görülmüş ve birçok yasal düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır (DPT, 2006: 9). 1982 yılında 2634 sayılı "Turizmi Teşvik Yasası" yürürlüğe girmesiyle turizm sektörüne yönelik pek çok önemli gelişmeler ortaya çıkmıştır. Sektöre uygulanan teşvik politikaları, turizme daha fazla kaynak aktarılması, turizm bilincinin yerleşmesi, yatırımcıların turizme daha çok ilgi göstermesi, özel sektör-yabancı sermaye işbirliği, yöresel gelişim projelerinin uygulanması bu gelişmelerde etkili olan faktörler olarak gösterilebilir (Egeli, 1997: 245). Ayrıca "Turizm Geliştirme Fonu" kurularak turizm sektörüne yönelik yatırım indirimi, vergi indirimi, finansman fonu, gümrük muafiyeti, uzun dönemli krediler gibi teşvikler de yer almıştır.

2000'li yıllarda ise turizmi etkileyen en önemli olgu havacılık sektörünün liberalleşmesi olmuştur. 2002 yılından sonra artan havayolu şirketi sayısı ile hem ulusal hem de uluslararası yolcu sayısı artış göstermiştir (Türkiye Turizm Sektörü Raporu, 2010: 3). İşte bu yapısal gelişmeler Türkiye'de turist sayısı ve turizm gelirlerinin artmasında önemli bir rol oynamıştır.

Literatür İncelemesi

Turizme yönelik politika kararları alınmasında ve turizm ile ilgili planlamaların yapılmasında önemli etkiye sahip olan turizm talebinin belirlenmesi birçok araştırmacı tarafından büyük ilgi görmüştür. Bu nedenle literatürde uluslararası turizm talebinin belirleyenlerini araştırmaya yönelik pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan bazıları aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 3. Literatür Tablosu

Yazar	Ülke Sayısı ve Dönem	Yöntem ve Testler	Bulgular
İçöz, O., Var, T. ve Kozak, M. (1997)	10 Avrupa Ülkesinden Türkiye'ye (1982-1993)	En Küçük Kareler (EKK) Yöntemi	Döviz Kuru turizm talebini açıklamada en önemli değişken olarak bulunmuştur.
Akış, S. (1998)	Seçilmiş 18 ülkeden Türkiye'ye (1980 -1993)	EKK Yöntemi	Ülkelerin gelir düzeyi ve göreceli fiyat düzeyinin Türkiye'ye yönelik turizm talebini belirleyen değişkenler olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Ledesma F.J., Navaro M.J. ve Perez J.V. (1999)	13 Avrupa ülkesinden Tenerife Adası'na (1979-1997)	Statik ve dinamik panel veri yöntemi	Döviz kuru ve seyahat maliyeti önemli belirleyen ancak inelastik olduğu sonucuna varılmıştır.
Amaral ve Munoz (2000)	Seçilmiş 17 ülkeden İspanya'ya (1985-1995)	EKK Yöntemi /Genelleştirilmiş EKK /panel veri yöntemi	Gelir düzeyi, döviz kuru ve fiyat düzeyi değişkenlerinin önemli olduğunu gelirin pozitif ve elastik diğer tüm değişkenlerin negatif ve inelastik olduğu sonucuna varılmıştır.
Halıcıoğlu, F. (2004)	Dünya'dan Türkiye (1960 – 2002)	Autoregressive Distributed Lag (ARDL) CUSUM ve CUSUMSQ	Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebini belirleyen en önemli faktörün reel gelir düzeyi olduğunu bunu göreceli fiyatlar ve ulaşım masraflarının takip ettiğini göstermektedir.
Proença, S., Soukiazis, E. (2005)	İspanya, Almanya, Fransa, İngiltere'den Portekiz'e (1977 – 2001)	EKK Yöntemi / Sabit etkiler / Rassal etkiler	Portekiz'in turizm talebini açıklayan en önemli değişkenlerin kişi başına gelir düzeyi ve yatak kapasitesi olduğu bulunmuştur.
Aktürk, T. (2006)	OECD ülkelerinden Türkiye'ye (1980 – 2004)	ARDL	Sosyal şebeke etkisinin özellikle Almanya, Finlandiya, Norveç ve İsveç için Türkiye'ye yönelik turizm talebini belirlemede önemli bir faktör olduğu Avusturya, Belçika, Fransa, Almanya, Yunanistan ve İngiltere için gelir düzeyinin önemli olmasına karşılık OECD ülkeleri için turizm fiyatının önemli bir faktör olmadığı bulunmuştur.
Munoz T.G ve L.F.G. Martin (2006)	14 Ülkeden Balearic Adalarına (1991-2003)	GMM Yöntemi	Turist gönderen ülkenin ekonomik şartları ile dışsal şoklar uluslararası turizm talebini belirlemede önemli bir göstere olarak bulunmuştur.
Munoz, T. G. (2006)	Almanya'dan İspanya'ya (1991 – 2003)	Dinamik Panel Veri GMM Yöntemi	Gelir değişkeni pozitif ve önemli, turist sayısının gecikmeli değerinin turizm talebini açıklayan en önemli değişken olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte Almanya'dan İspanya'ya yönelik turizm talebinin gelir elastikiyetinin birden büyük olduğu ve göreceli fiyatlardan etkilendiği gözlenmiştir.
Mervar, A. ve Payne, J. E., (2007)	Hırvatistan'a yönelik turizm talebi (1994:12004:4)	ARDL yöntemi	Fiyat düzeyi ve ulaşım masraflarının istatistiksel olarak anlamlı olmadığını buna karşılık gelir düzeyinin anlamlı olduğunu ve politik karmaşanın turizm talebini olumsuz etkilediğini göstermektedir.
Önder, Ö., Candemir, A. ve Kumral, N. (2008)	OECD ülkelerinden İzmir'e (1980 – 2005)	EKK Yöntemi	Turist gönderen ülkenin gelir düzeyi ve reel döviz kurunun, talebi açıklayan anlamlı değişkenler olduğu sonucuna varılmıştır.
Aslan, A., Kula, F., ve Kaplan, M. (2009)	Almanya, Ukrayna, Rusya, İngiltere, Hollanda, Bulgaristan, Avusturya, Fransa, İran, 'dan Türkiye (1995 – 2004)	GMM Yöntemi	Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebini belirleyen en önemli değişkenin sosyal şebeke etkisi olduğu belirlenmiştir.
Surugiu, C., Leitao, N.C. ve Surugiu, M.R., (2011).	23 Avrupa ülkesinden Romanya'ya (1997-2008)	Panel veri yöntemi -Sabit etkiler ve Tobit model	En önemli değişkenler gelir düzeyi, ülkeler arasındaki ikili ticaret ve nüfus olarak bulunmuştur.

Veriler ve Yöntem

Çalışmanın bu bölümünde 1990-2010 dönemi için seçilmiş 24 OECD ülkesinden¹ Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebine etki eden faktörler belirlenmeye çalışılmıştır. Ekonometrik analizde kullanılan bağımlı değişkene ait veri seti 1990-2010 dönemi için mevcut olduğundan, analizde kullanılan dönem 21 yıllı sınırlandırılmıştır. Bunun yanında AB'de yaşanan küresel kriz dikkate alınarak 1990-2008 dönemini kapsayan ayrı bir analiz yapılmıştır. Hem dönemsel veri eksikliği nedeniyle hem de mevsimselliğin yaratacağı problemleri ortadan kaldırmak için çalışmada yıllık veriler kullanılmıştır. Dolayısıyla çalışmada kullanılan panel veri seti dengeli (balance) panel veri setidir

Turizm talebinin belirleyenlerine yönelik yapılan pek çok çalışmada gelen turist sayısı (%51) bağımlı değişken olarak kullanılmaktadır. Bunun yanında turist harcamaları (%49) ve geceleme süresinin (%4) bağımlı değişken olarak kullanıldığı çalışmalar da mevcuttur. Açıklayıcı değişken olarak ise çoğunlukla; gelir düzeyi (%84), göreceli fiyat düzeyi (%73), ulaşım masrafları (%55), döviz kuru (%25) değişkenleri kullanılmaktadır (Lim, 1997, s.839-841). Bu çalışmada 1990-2010 dönemini kapsayan 21 yıllık zaman periyodunda, t zamanında i ülkesinden Türkiye'ye gelen turist sayısı bağımlı değişken olarak alınmıştır. Ülkelere göre gelen turist sayısına ilişkin veriler Türkiye Seyahat Acentaları Birliği (TÜRSAB) resmi sitesinden elde edilmiştir.

Turizm talebini açıklamada etkili olan iki önemli değişken; gelir düzeyi ve göreceli fiyat düzeyi değişkenleri modelde açıklayıcı değişkenler olarak yer almıştır. Gelir düzeyi kişilerin seyahat kararı vermelerinde etkili olan önemli bir değişkendir. Ampirik literatür incelendiğinde turizm talebinin ve konaklama süresinin, potansiyel turistlerin doğrudan kişisel gelir düzeyi ile ilişkili olduğunu göstermektedir. Reel gelir, harcanabilir gelir, gayri safi yurt içi hasıla, gayri safi milli hasıla pek çok çalışmada gelir düzeyini temsilen kullanılmaktadır (Proença ve Soukiazis, 2005:6).

1 Ele alınan ülkeler; Avustralya, Avusturya, Belçika, Kanada, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, Macaristan, İtalya, Japonya, Lüksemburg, Meksika, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, Polonya, Portekiz, İspanya, İsveç, İsviçre, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleridir. Çek Cumhuriyeti, bazı yıllar itibarıyla Tüketici Fiyat Endeksine, Estonya, Slovak Cumhuriyeti, Şili ve İsrail bazı yıllar itibarıyla döviz kuruna, İzlanda, İrlanda ve Kore turist sayısına ulaşamaması nedeniyle analiz dışında bırakılmıştır.

Uluslararası turizm talebine yönelik yapılmış çalışmaların büyük çoğunluğu gelir elastikiyetinin pozitif ve birden büyük olduğunu göstermektedir (Amaral ve Munoz, 2000; Munoz, 2006, Munoz, 2007; Önder vd., 2008; Ledesma vd., 1999). Bu çalışmada gelir değişkeni olarak ülkelerin gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) düzeyi (Satınalma Gücü Paritesi'ne göre) proxy olarak kullanılmıştır. Veriler OECD veri tabanından elde edilmiştir.

Analizde kullanılan göreceli fiyat düzeyi, fiyat değişkenini yansıtmaktadır. Ekonomik teori turizm talebi ile fiyat düzeyi arasında negatif bir ilişki olduğunu söylemektedir (Lim, 1997; Munoz, 2006, 2007; Surugiu, 2011) Ayrıca, literatürde, fiyat düzeyi uluslararası turizm talebine karşı genellikle inelastik bulunmuştur (Eilat ve Einav, 2004; Munoz, 2006; Proença ve Soukiazis, 2005; Surugiu vd., 2011). Eilat ve Einav (2004), gelişmiş ülkelerde turizm fiyatı talep elastikiyetinin bire yakın, gelişmekte olan ülkelerde ise birden küçük olduğunu ortaya koymuşlardır. Birkaç çalışmada ise aradaki ilişki pozitif bulunmuştur (Katafono ve Gounder, 2004; Ledesma vd., 1999; Surugiu vd., 2011). Ampirik çalışmalarda turizm fiyatını ifade edebilecek değişkenin saptanması önem taşımaktadır. Sadece turizm fiyatlarını yansıtan fiyat endeksinin bulunmaması nedeniyle ampirik çalışmalarda döviz kuru, tüketici fiyat endeksi, döviz kuru ile ayarlanmış tüketici fiyat endeksi değişkenleri kullanılmaktadır. (Lim, 1997:842; Eilat ve Einav, 2004:13-17).

Bu çalışmada göreceli fiyat düzeyi (PT_{it}), turist gönderen ülke ile Türkiye'nin Tüketici Fiyat Endeksleri oranının reel döviz kuru ile ayarlanmasıyla elde edilmiştir. Tüketici Fiyat Endeksi ile döviz kuru verileri OECD veri tabanından elde edilmiştir. Burada göreceli fiyat düzeyi aşağıdaki formül kullanılarak hesaplanmıştır (Akış, 1998; Aslan vd., 2009; Munoz, 2006; Munoz, 2007; Proença ve Soukiazis, 2005).

$$PT_{it} = \frac{CPI_{TR}}{CPI_{origin} * ER_{TR/origin}}$$

Turizm talebi sadece ev sahibi ülkenin fiyat düzeyine bağlı değil aynı zamanda turist gönderen ülkenin fiyat düzeyine de bağlıdır. Örneğin turist gönderen ülkenin fiyat düzeyinin artması potansiyel turistlerin alım gücünü azaltarak turizm talebini olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Diğer taraftan ev sahibi

ülkede fiyat düzeyinin artması ikame etkisi meydana getirmekte ve potansiyel turistlerin turizm taleplerinin diğer rakip ülkelere kaymasına neden olmaktadır (Proença ve Soukiazis, 2005:7). Bu çalışmada turizmde Türkiye'nin rakibi olarak seçilen ülkelerin; Yunanistan, İspanya ve Portekiz'in göreceli fiyat düzeyleri, ikame etkisini görebilmek için açıklayıcı değişken olarak modele dahil edilmiştir.

Türkiye'de otellerin doluluk oranının ortalama olarak % 35 civarında olması nedeniyle yatak kapasitesi modele dahil edilmemiştir. Turizm talep modellerinde

kullanılan diğer bir açıklayıcı değişken olan ulaşım masrafları, veri eksikliği nedeniyle analiz dışında bırakılmıştır. Tüm bu nedenlerden dolayı oluşturulan talep denkleminde, gelir düzeyi ve göreceli fiyat düzeyi açıklayıcı değişkenler olarak alınmıştır. 1999 yılındaki Marmara Depremi'nin etkisini görebilmek için kukla değişken olarak modele ilave edilmiştir.

Aşağıda Model 1, Model 2 ve Model 3 olmak üzere üç adet talep denklemi oluşturulmuştur.

$$\ln td_{i,t} = \beta_1 + \beta_2 \ln gdp_{i,t} + \beta_3 \ln rp_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (\text{Model 1})$$

$$\ln td_{i,t} = \beta_1 + \beta_2 \ln gdp_{i,t} + \beta_3 \ln rp_{i,t} + \beta_4 \ln gr_t + \beta_5 \ln sp_t + \beta_6 \ln ptg_t + \varepsilon_{i,t} \quad (\text{Model 2})$$

$$\ln td_{i,t} = \beta_1 + \beta_2 \ln gdp_{i,t} + \beta_3 \ln rp_{i,t} + \beta_4 \ln gr_t + \beta_5 \ln sp_t + \beta_6 \ln ptg_t + \beta_7 dm99 + \varepsilon_{i,t} \quad (\text{Model 3})$$

Denklemler, çift-logaritmik doğrusal denklem sistemidir. Yukarıdaki denklemlerde;

- td_{it} : t zamanında i ülkesinden Türkiye'ye gelen turist sayısı,
 $gdp_{i,t}$: t zamanında i ülkesinin Satın Alma Gücü Paritesi'ne göre Gayri Safi Yurtiçi Hasıla,
 $rp_{i,t}$: t zamanında i ülkesi ile Türkiye arasındaki göreceli fiyat düzeyi,
 gr_t : Türkiye ile Yunanistan arasındaki göreceli fiyat düzeyi,
 sp_t : Türkiye ile İspanya arasındaki göreceli fiyat düzeyi,
 ptg_t : Türkiye ile Portekiz arasındaki göreceli fiyat düzeyi,
 $dm99$: 1999 Marmara Depremi,
 $\varepsilon_{i,t}$: hata terimi olarak ifade edilmektedir.

1990-2010 dönemi ve küresel krizin dışlandığı 1990-2008 dönemi için 24 OECD ülkesinden Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebini tahmin etmek için panel veri yöntemleri uygulanmıştır. Panel veri seti kullanımının pek çok avantajı vardır. Öncelikle panel veri, yalnızca kesit veri ya da zaman serisinde gözlenemeyen etkilerin modele dahil edilmesine ola-

nak verir, ayrıca bireysel heterojenlik kontrol edilebilir. Panel veri yöntemi daha fazla bilgi verir ve daha fazla farklılaşma sağlar. Bununla birlikte daha düşük çoklu doğrusallık (multicollinerearity), daha yüksek serbestlik derecesi ve daha fazla etkinliğe olanak verir (Baltagi, 2005: 4-6).

Panel veri yöntemi üç çeşit tahmin olanağı sunar. Eğer kesit veriler arasında farklılaştırma yoksa yani her bir kesit veri için tek bir sabit terim varsa havuzlanmış veri yöntemi (pooled model) ile tahmin yapılabilir. Ancak her bir kesit veri için farklı bir sabit terim söz konusu olabilir. Eğer modellenmemiş heterojenlik durumu varsa yani her bir kesit veri ayrı bir sabit terime sahipse ve aynı zamanda gözlemlenmeyen heterojenlik değişkenlerle korelasyon halindeyse, havuzlanmış veri yönteminin seçilmesi tahmin edicilerin sapmalı ve tutarsız olmasına neden olur. Bu durumda sabit etkiler modeli (fixed effects model) (LSDV) tercih edilmelidir. Eğer gözlemlenmeyen heterojenlik değişkenlerle korelasyon halinde olmayıp hata terimi ile korelasyon halindeyse bu durumda rassal etkiler modeli (random effects model) (GLS) tercih edilebilir (Greene, 2003: 285).

Bulgular

Çalışmada havuzlanmış veri yöntemi, sabit etkiler modeli ve rassal etkiler modeli ayrı ayrı uygulanmıştır. Havuzlanmış model ve sabit etkiler modelinden hangisinin uygun model olduğuna karar verebilmek

için Chow testi yapılmıştır. Chow testinde boş hipotezin kabul edilmesi durumunda havuzlanmış model geçerli olmaktadır. Boş hipotezin reddi durumunda ise uygun modelin sabit etkiler modeli olduğu anlaşılmaktadır. Test sonucu sabit etkiler modelinin tercih edilmesi gerektiğini göstermektedir. Sabit etkiler ve rassal etkiler modelleri arasında karar verebilmek için Hausman spesifikasyon testi uygulanmıştır. Hausman spesifikasyon testinde boş hipotezin kabul edilmesi rassal etki modelinin varlığına, reddedilmesi ise sabit etki modelinin varlığına işaret etmektedir. Hausman test sonucuna göre bireysel etkinin açıklayıcı değişkenle korelasyon halinde olduğu sonucuna ulaşılmış yani boş hipotez reddedilmiştir. Test sonuçları ve modelde kullanılan ülkelerin belirli bir grup ülkesi olmaları da göz önünde bulundurularak sabit etkiler modelinin uygun model olduğuna karar verilmiştir. Çalışmada kullanılan turizm talep denklemleri sabit etkiler modeli tahmin sonuçlarından elde edilen katsayılar üzerinden yorumlanmıştır. Tablo 4, Model (1), Model (2) ve Model (3)'ün sabit etkiler modeli tahmin sonuçları ile Chow testi ve Hausman spesifikasyon testi sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 4. Sabit Etkiler Modelinin Tahmin Sonuçları (1990-2010)

Değişkenler	Modeller		
	Model(1)	Model(2)	Model(3)
Ln(gdp)	2.448	2.452	2.115
	(15.969)*	(10.301)*	(9.173)*
Ln(rp)	0.847	0.881	0.791
	(6.203)*	(4.475)*	(4.224)*
Ln(gr)		-1.539	-2.464
		(-2.225)**	(-3.686)*
Ln(sp)		-0.278	0.34
		(-0.621)	-0.784
Ln(ptg)		1.626	2.215
		(2.01)**	(2.874)**
dm99			-0.708
			(-7.296)*
Chow Testi	153.597	138.792	152.782
Hausman Spesifikasyon Testi	101.348	85.720	65.875

*, ** sırasıyla %1 ve %5 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Turizm talebine yönelik yapılmış çalışmalarda gelir elastikiyetinin çoğunlukla birden büyük olduğu gözlenmektedir. Bu durum turizmin lüks bir mal olmasından kaynaklanmaktadır. Bu analizde de turizm talebinin gelir esnekliği tüm modellerde birden bü-

yük çıkmıştır. Elde edilen katsayılar sırasıyla (2.448), (2.452) ve (2.115)'dir. Bu durum OECD ülkelerinin ekonomik durumunun Türkiye'ye yönelik turizm talebini belirlemede önemli bir faktör olduğunu göstermektedir.

Görelî fiyat düzeyi ile turizm talebi arasında negatif yönlü bir ilişki vardır. Bu iktisadi olarak beklenen bir sonuçtur. Ancak elde edilen sonuç, görelî fiyat düzeyi ile turizm talebi arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu göstermiştir. Bu durum da, fiyat düzeyinde meydana gelecek yüzde birlik bir artış, OECD ülkelerinden Türkiye'ye yönelik olan turizm talebini yüzde birden daha az artıracaktır. Elde edilen katsayının pozitif çıkmasını, OECD ülkelerinin gelir düzeyinin Türkiye'nin gelir düzeyinden yüksek olmasıyla ve Türkiye'de uygulanan döviz kuru politikasının sonucu olarak açıklayabiliriz.

Turizmde Türkiye'nin rakibi olarak ifade edilen Yunanistan, İspanya ve Portekiz'in ikame etkisi Model (2) ve Model (3) ile incelenmiştir. Model (2)'de İspanya'ya ait sonuçlar anlamlı çıkmamıştır. Yunanistan için ikame etkisi negatif bulunmuştur. Portekiz için ikame etkisi ise pozitif ve birden büyük elde edilmiştir. Bu durumda Portekiz'de fiyat düzeyindeki yüzde birlik

bir artış Türkiye'ye olan turizm talebini yüzde 1.626 artırdığı söylenebilir. Marmara Depremi'nin kukla değişken olarak ilave edildiği Model (3) sonuçları ise 1999 depreminin turizm talebini olumsuz yönde etkilediğini göstermektedir. Ayrıca Model (2)'de görüldüğü gibi Model (3)'de de İspanya'nın ikame katsayısı anlamlı çıkmamıştır. Yunanistan'ın ikame katsayısı ise negatif (-3.686) olarak bulunmuştur. Yani Yunanistan'ın fiyat düzeyindeki yüzde birlik bir artış Türkiye'ye yönelik turizm talebini yüzde 3.686 düşürmektedir. Bu durumda, Türkiye'nin Yunanistan'a ikame olmadığı söylenebilir. Portekiz'in ikame katsayısı ise pozitif ve birden büyük olarak bulunmuştur. Portekiz'in turizmi, Türkiye'nin turizmüne alternatif olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Yaşanan küresel kriz yılları (2009 ve 2010 yılları) veri setinden çıkarılarak 1990-2008 dönemi için ayrı tahmin yapılmıştır. Tablo 5, 1990-2008 dönemi tahmin sonuçlarını vermektedir.

Tablo 5. Sabit Etkiler Modelinin Tahmin Sonuçları (1990-2008)

Değişkenler	Modeller		
	Model(1)	Model(2)	Model(3)
	2.367	2.432	2.114
Ln(gdp)	(14.448)*	(-9.348)*	(-8.357)
	0.696	0.829	0.766
Ln(rp)	(4.666)*	(-3.870)*	(-3.744)*
		-0.335	-1.633
Ln(gr)		(-0.420)**	(-2.074)*
		-0.084	0.435
Ln(sp)		(-0.175)	(0.938)*
		0.133	1.220
Ln(ptg)		(0.14)**	(1.320)***
			-0.663
dm99			(-6.566)*
Chow Testi	132.551	122.326	133.464
Hausman Spesifikasyon Testi	80.677	81.636	83.228

*, ** sırasıyla %1 ve %5 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Kriz yılları dışlandığında Yunanistan, İspanya ve Portekiz'in ikame katsayıları düşmektedir. Model (2)'ye göre, Türkiye ve Yunanistan (İspanya) arasındaki görelî fiyat düzeyinin yüzde 1 düşmesinin Türkiye'ye yönelik turizm talebini yüzde 0.335 (yüzde 0.084) artırdığı, Türkiye ve Portekiz'in görelî fiyat düzeyinde yaşanan yüzde birlik bir artışın ise Türkiye'deki turizm talebini yüzde 0.133 artırdığı saptanmıştır. Diğer bir ifadeyle Yunanistan ve İspanya ile Türkiye'nin ikame olmadığı fakat Portekiz ile ikame olduğu sonucuna varılmıştır.

Sonuç

Bu çalışmada 24 OECD ülkesinden Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebinin belirleyenleri 1990-2010 dönemi ve dünyada yaşanan küresel kriz nedeniyle son iki yıl dışlanarak alınan 1990-2008 dönemi olmak üzere iki dönem için araştırılmıştır. İki yılın dışlanmasının nedeni yaşanan ekonomik krizin etkisini görmek içindir. Panel veri yöntemi kullanılarak yapılan çalışmada farklı değişkenler kullanılarak üç model oluşturulmuştur.

Bu çalışmada Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebinin en önemli belirleyenin gelir değişkeni olduğu sonucuna varılmıştır. Bu sonuç OECD ülkelerinin ekonomik durumlarının Türkiye'ye yönelik turizm talebini belirlemede önemli bir faktör olduğunu göstermektedir. Ayrıca görelî fiyat düzeyi ile turizm talebi arasında pozitif yönlü ilişki bulunmuştur. Ancak Türkiye'de fiyat düzeyinin yükselmesinin Türkiye'ye yönelik turizm talebini artırıyor olması iktisadi olarak beklenenin aksidir. Bu durumu OECD ülkelerinin gelir düzeyinin Türkiye'nin gelir düzeyinden yüksek olmasıyla ve Türkiye'de uygulanan kur politikasının sonucu olarak açıklayabiliriz.

1990-2010 dönemi ve 1990-2008 dönemi tahmin sonuçları incelendiğinde Yunanistan, İspanya ve Portekiz'in ikame esneklik katsayıları farklılık göstermektedir. 1990-2010 dönemi sonuçları İspanya için anlamlı bulunmamıştır. Kriz yılları dışlandığında elde edilen sonuç ise İspanya ile Türk turizmi arasında ikame etkisinin olmadığını göstermektedir. Yunanistan'ın ikame katsayısı negatif yönlüdür ve kriz yılları dışlandığında katsayı mutlak değerce düşüş göstermektedir. Bu durum Yunanistan ile Türk turizmi arasında ikame etkisinin olmadığını yansıtmaktadır. Portekiz ile Türk turizmi arasında ikame etkisi bulunmuştur. Yani, Portekiz ile Türkiye arasındaki görelî fiyatlarda meydana gelen yüzde birlik bir artış, Türkiye'ye yönelik turizm talebini % 0.133 artırmaktadır. 1990-2010 dönemi ve 1990-2008 dönemi karşılaştırıldığında ise yaşanan kriz, ikame esneklik katsayısının değerini artırmıştır.

Kısaca Türkiye son yirmi yılda turizmde büyük atılım gerçekleştirerek dünyada ön sıralara tırmanmaya başlamıştır. Ancak uluslararası turizmde rekabet çok artmıştır. Bu nedenle Türkiye turizm talebini artırmak ve OECD ülkelerinin turizm pazarından daha fazla pay almak için OECD ülkelerinin gelir düzeylerini dikkate alarak ülkeye daha fazla turist çekemeye yönelik bazı çalışmalar yapılmalıdır. Türkiye'nin sahip olduğu doğa ve tarihi güzellikler daha iyi tanıtılmalı ve Türkiye çeşitli uluslararası organizasyonlarda yer almalıdır. Rakip ülkelerin turizmine (Yunanistan ve İspanya vb. gibi) ikame etkisi sağlayacak turist memnuniyetine yönelik çeşitli ürün ve hizmetleri en iyi şekilde (güvenlik, hijyen, çevre temizliği, gıda güvenliği ve çeşitliliği, ulaşım kolaylığı vb.) sağlamalı ve organize etmelidir. Ayrıca AB ülkelerinde yaşanan kriz nedeniyle Türkiye'ye gelen turist sayısının ve turizm gelirlerinin azalmaması için hem fiyat hem de kaliteye dayalı rekabeti sağlayacak bölge dinamiklerine uygun yeni ürün ve olanaklarını ve turizmini

çeşitlendirerek (kongre turizmi, golf turizmi, yat turizmi, yayla ve kır turizmi, termal turizmi vb.) uluslararası pazara sunmalıdır.

Kaynakça

- Akış, S., (1998).** A Compact Econometric Model of Tourism Demand for Turkey, *Tourism Management*, 19(1): 99-102.
- Aktürk, T., (2006).** Tourism Demand for Turkey: Models, Analysis and Results, *Middle East Technical University, Institute of Applied Mathematics: Ankara.*
- Amaral, T.P. ve Munoz, T.G., (2000).** An Econometric Model for International Tourism Flows to Spain, *Applied Economic Letters*, 7(8): 525-529.
- Aslan, A., Kula, F. ve Kaplan, M., (2009).** International Tourism Demand for Turkey: A Dynamic Panel Data Approach, *Research Journal of International Studies*, 9: 65-73.
- Baltagi, H.B., (2005).** *Econometric Analysis of Panel Data, Third Edition*, John Wiley & Sons Ltd.: West Sussex, England.
- DPT Müsteşarlığı, (2006).** Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013) Türk Turizm Özel İhtisas Komisyonu Raporu, http://plan9.dpt.gov.tr/oik49_turizm/49turim.pdf (erişim tarihi 24. Kasım. 2011).
- Egeli, H. A., (1997).** Türk Turizminin Dış Ticaret ve Sektörlerarası Bağlantılar Açısından Değerlendirilmesi, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 52(1): 235-246.
- Eilat, Y., ve Einav, L., (2004).** Determinants of International Tourism: A Three-Dimensional Panel Data Analysis, *Applied Economics*, 36: 1315-1327.
- Greene, W.H., (2003).** *Econometric Analysis, Fifth Edition*, Upper Saddle River: Prentice Hall.
- Halıcıoğlu, F., (2004).** An ARDL Model of Aggregate Tourism Demand for Turkey, *Global Business and Economics Review Anthology*, 614-624.
- İçöz, O., (2005).** *Turizm Ekonomisi*, 3. Baskı, Turhan Kitabevi: Ankara.
- İçöz, O., Var, T., ve Kozak, M., (1997).** Tourism Demand in Turkey, *Annals of Tourism Research*, 25(1): 236-239.

- Katafono, R. ve Gounder, A., (2004).** Modelling Tourism Demand in Fiji, *Economics Department Reserve and Mank of Fiji Suva, Working Paper 2004/01*.
- Kozak, N., Kozak, M. A. ve Kozak, M., (2001).** *Genel Turizm İlkeler ve Kavramlar, Gözden Geçirilmiş 5. Baskı*, Detay yayıncılık: Ankara.
- Ledesma FJ., Navarro, M. ve Perez, J.V., (1999).** The Panel Data and Tourism Demand. The Case of Tenerife, *Fundacion de Estudios de Economica Aplicada, Documento de Trabajo 99-17*.
- Lim, C., (1997).** Review of International Tourism Demand Models, *Annals of Tourism Research*, 24(4): 835-849.
- Mervar, A. ve Payne, J. E., (2007).** An Analysis of Foreign Tourism demand for Croatia Destinations: Long-Run Elasticity Estimates, *Radni Materijali EIZ-a EIZ Working Papers EIZ-WP-0701*.
- Munoz, T.G., (2006).** Inbound International Tourism Demand to Canary Island: A Dynamic Panel Data Model, *Tourism Management*, 28(2): 281-291.
- Munoz, T.G., ve Martin, L.F.M., (2006).** Tourism in Balearic Islands: A Dynamic Model for International Demand for Using Panel Data, *Tourism Management*, 28(5): 1224-1235.
- Munoz, T.G., (2007).** German Demand for Tourism in Spain, *Tourism Management*, 28(1): 12-22.
- OECD Statistics,** <http://stats.oecd.org/Index.aspx> (erişim tarihi: 21.Eylül. 2011).
- Olalı, H. ve Timur, A., (1986).** *Turizmin Türk Ekonomisindeki Yeri*, Ofset Matbaacılık: İzmir.
- Önder, A. Ö., Candemir, A. ve Kumral, N., (2009).** An Empirical Analysis of the Determinants of International Tourism Demand: The Case of İzmir, *European Planning Studies*, 17(10): 1525-1533.
- Proença, S. A. ve Soukiazis, E., (2005).** Demand for Tourism in Portugal: A Panel Data Approach, *Documento De Trabalho/Discussion Paper (February) 29*.
- Surugiu, C., Leitao, N.C. ve Surugiu, M.R., (2011).** A Panel Data Modelling of International Tourism Demand: Evidences for Romania, *Ekonomiska istrazivanja*, 24(1): 134-145.
- T.C. Başbakanlık Yatırım Destek ve Tanıtım Ajansı, Türkiye Turizm Sektörü Raporu, 2010.** <http://www.invest.gov.tr/tr-TR/infocenter/publications/Documents/TURIZM.SEKTORU.pdf> (erişim tarihi: 11. Kasım. 2011).
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.** <http://www.kultur.gov.tr/TR/belge/1-13/turizm.html> (erişim tarihi: 3. Ekim. 2011).
- Türkiye Seyahat Acentaları Birliği (TURSAB).** <http://www.tursab.org.tr/tr> (erişim tarihi: 3. Ekim. 2011).
- Türkiye Turizm Stratejisi 2023, Eylem Planı (2007-2010).** <http://www.kultur.gov.tr/TR/dosya/1-70089/h/ttstratejisi2023.pdf> (erişim tarihi: 9. Kasım. 2011).
- UNWTO, World Tourism Barometer 2010 (February).** <http://www.unwto.org/facts/eng/barometer.htm> (erişim tarihi: 7. Kasım. 2011).
- UNWTO, World Tourism Barometer 2011.** http://mkt.unwto.org/sites/all/files/pdf/unwto_barom11_1_key_trends_web_en.pdf (erişim tarihi: 7. Kasım. 2011).
- UNWTO, Tourism Highlights 2002.** http://www.unwto.org/facts/eng/pdf/highlights/UNWTO_Highlights02_en_HR.pdf (erişim tarihi: 01 Ekim 2012).
- UNWTO, Tourism Highlights 2010.** http://www.unwto.org/facts/eng/pdf/highlights/UNWTO_Highlights10_en_HR.pdf (erişim tarihi: 5 Eylül. 2011).
- UNWTO, Tourism Highlights 2011,** <http://www.unwto.org/facts/eng/highlights.htm> (erişim tarihi: 21 Kasım. 2011).
- World Economic Forum 2011, Travel and Tourism Competitiveness Report-2011.** http://www3.weforum.org/docs/WEF_TravelTourismCompetitiveness_Report_2011.pdf (erişim tarihi: 23. Kasım. 2011).
- World Tourism Organisation (UNWTO),** <http://unwto.org/en> (erişim tarihi: 03 Ekim. 2011). World Travel and Tourism Council (WTTC) <http://wttc.org>
- World Development Indicators Online Database,** www.worldbank.org (erişim tarihi: 03. Ekim. 2011).